गच्छतो रोगिणः क्षते। न गुणं सौम्यशकुनं प्रदीप्तस्य सुखावहः"। प्रदीप्तोऽग्निः। दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वैद्यं न पश्येत्। तथाच "रिक्तहस्तो न पश्येद्राजानं भिषजं गुरुमिति"। अथ वैद्यस्य लक्षणम्। "चिकित्सां कुरुते वस्तु स चिकित्सक उच्यते। स च याहक् समीचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते। तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयङ्कृती। लघुहस्तः शुचिः शूरः सद्योऽपस्करभेषजः। प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायो प्रियंवदः। सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते"। दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः स्वयङ्कृती स्वयं चिचिकित्साकुशलः। लघुहस्तः क्षिप्रमङ्गस्तः। अथ निविद्धो वैद्यः। "कुवेषः कर्कशस्तब्धो ग्रामीणः स्वयमागतः। पञ्च वद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा यदि। कर्कशः अप्रियवादी स्तब्धः शानिमानः। ग्रामीणः व्यवहाराचतुरः। अथ वैद्यस्य कर्माह। "व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः"। अस्यायमर्थः व्याधेः सम्यक्परिचयो व्यथाशान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म नतु वैद्य आयुषः प्रभुरित्यर्थः। अपरे त्वेवं व्याचक्षते व्याधेस्तत्त्वतः परिचयो वेदनाया शान्तिकरत्वं। एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं किन्तु वैद्य आयुषः प्रभुः आगन्तुमृत्युशतहरणात्। तथा च सुश्रुते धन्वन्तरिः "एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते। तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः"। अयमर्थः अथर्वाणः अथर्वतत्त्वज्ञत्वेनाथर्वतुल्याः मृत्युमेकोत्तरं शतं प्रचक्षते। तत्रैको मृत्युः कालसंयुक्तः। काल आयुषोऽन्ते शरीरिणामवश्यं संहर्ता। सर्वैरुपायैर्निवारयितुमशक्यः। स ब्रह्मादीनामायुषोऽन्ते संहरति। यत आह विष्णुपुराणे कार्त्तिकेयं प्रति महादेवः "समायुर्यसते कालः कुतः पुत्र!। रसायनमिति"। तेन कालेन संयुक्तः। संहाराय नियुक्तः सोऽवश्यं भावी शेषाः शतं मृत्यवः आगन्तवः आगन्तुरुपहेतुजन्मानः कार्यकारणयोरभेदोपचारात्। आगन्तवो हेतवः यथा। "विषमक्षणमजीर्णोऽत्यन्तभोजनञ्च दुर्देशजलपानम्। तथाऽतिबलवैरिव्याघ्रवनमहिषमत्तमातङ्गादिभिर्युद्धम्। दन्दशूकेन क्रीडनमत्युच्चप्रपातारोहणम् बाहुभ्याम् महातरङ्गितोत्तरणमेकाकिनो रात्रौ दुर्गे मार्गे गमनम् इत्यादि। आगन्तुहेतुजा मृत्यवो दुर्निमित्ता मारिभावनवलवत्त्वादायुषि सत्यपि मारयन्ति। यथा तैलवर्त्तिवह्निषु विद्यमानेषु वाता दीपं नाशयति। तथाच "यथा सत्यपि तैलादौ दीपं निर्वापयेन्मारुत। एवमायुष्यहीनेऽपि हिंसन्त्यागन्तुमृत्यवः"। किन्तु आगन्तुनिमित्तानि निवारयितुञ्च शक्यन्ते। यत आह सुश्रुते धन्वन्तरिः "दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः रक्षमन्त्रविशारदौ। रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्य पुरोहितौ"। वैद्यमन्त्रिणौ नृपतिं नित्यं यत्नाद्रक्षेताम्। कुतः दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः दोषा निषिद्धाहारविहार दूषिता वातपित्तकफरोगोत्पादकाः। आगन्तवः निषिद्धा विहारा अतिबलवैरिविषहादयः ते निमित्तानि येषान्तेभ्यः शतमृत्युभ्यः। वैद्यपुरोहितौ नृपं मृत्युशतं निवारयितुं शक्तौ तत्राह। यतस्तौ रक्षमन्त्रविशारदौ प्रथमं वैद्येन दिनचर्यारात्रिचर्यर्तुचर्यौषधाहारविहाराभ्यां वातपित्तकफधातुसमान् समानेव रक्षति ततो रक्षमन्त्रादिभिर्मन्त्रजपादिभिर्निषिद्धाहारविहारदूषितदोषजनितान् विकारानृमृत्युहेतूनपहरति। मन्त्री च सद्बुद्धिदानेन मृत्युहेतुभ्यो निषिद्धविहारेभ्यो नृपतिं निवारयति। तत आगन्तुमृत्यवो निवारयितुं शक्या मन्त्रवशप्रभाविनः। अथायुर्विचारः।"भिषगादौ परीक्षेत रुग्णस्यायुः प्रयत्नतः। यत आयुषि विस्तीर्णे चिकित्सा सफला भवेत्"। सा च त्रिधा "आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता। सूत (पारद) प्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिका ऽऽसुरी। मानुषी षड्रसा ज्ञेया जपहोमादिवर्जिता। कलौ चाल्पबले लोके मानुषी तत्र पूजिता" वाग्भटः।

चिकित्सित त्रि० कित-स्वार्थे सन् कर्मणि क्त। १क्षतरोगप्रतीकारे। भावे क्त। २चिकित्सायां न० अमरः। "क्षुताणामनशारभ्यमन्यतानां चिकित्सितम्" मनुना अन्यतानां चिकित्सितवृत्तिरुक्ता। चिकित्सा जातोऽस्य तारका० इतच्। ३जातचिकित्से त्रि०। ४ऋषिभेदे पु० तस्यापत्यं गर्गा० यञ्। चैकित्सितिश्च तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् यस्योपत्ये चैकित्सितो।

चिकित्स्य त्रि० कित-स्वार्थे यत् कर्मणि यत्। प्रतीकार्ये चिकित्सशब्दे उदा०। "चेतिवत्त परचेतो चिकित्स्यः" पा०। भेषजैः स चिकित्स्यः स्यात् य उन्मार्गेण गच्छति" भा० आ० १३अ०। "अन्योऽचिकित्स्यरोगाणां भर्त्ता व्याप्तो निरंशकः" या०।